

Florentina NICOLAE
(Universitatea Ovidius
din Constanța /
Institutul de Istorie
și Teorie Literară „G. Călinescu”)

Geografie culturală în operele lui Dimitrie Cantemir referitoare la expediția în Caucaz

Abstract: (Cultural Geography in Dimitrie Cantemir's Works on the expedition to the Caucasus) Historians refer to In this study we aim to analyze the image of the Eastern Caucasus from the perspective of cultural geography, as it appears in a series of works connected to each other. Some of them include the diary notes recorded by Dimitrie Cantemir during the expedition to the Caucasus of Tsar Peter the Great (1723), first published by the Romanian Academy in 1883, as *Collectanea Orientalia*. These will be corroborated with a version of a part of these notes, processed after Cantemir's death, by T. S. Bayer. His study was published in *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae, Tomus I. Ad annum 1726*. Cantemir participated in the Caucasus expedition, in a peripheral area of strategic importance for the Russian Empire, as an expert in Islamic civilization and in various Oriental languages. His notes go beyond the limited scope of some geographical notes and provide unique data about the history and people of those areas. T. S. Bayer, a German professor at the recently established Imperial Academy of Sciences of St. Petersburg, resumes Cantemir's information about the Caucasian fortifications in a scholarly material that contributes to the dissemination of the Prince's research within the European scientific world.

Keywords: *Dimitrie Cantemir, Islamic civilizations, Oriental languages, Caucasian Fortifications.*

Rezumat: În acest studiu, ne propunem să analizăm imaginea Caucazului estic, din perspectiva geografiei culturale, așa cum se reflectă aceasta într-o serie de lucrări cantemiriene interconectate. Unele dintre ele includ însemnările de jurnal consemnate de Dimitrie Cantemir în timpul expediției în Caucaz a țarului Petru cel Mare (1723), publicate pentru prima dată de Academia Română în 1883, sub numele de *Collectanea Orientalia*. Acestea vor fi coroborate cu o versiune a unei părți a acestor note, prelucrată după moartea lui Cantemir, de T. S. Bayer. Studiul său a fost publicat în *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae, Tomus I. Ad annum 1726*. Cantemir a participat la expediția din Caucaz, într-o zonă periferică de importanță strategică pentru Imperiul Rus, ca expert în civilizația islamică și în diferite limbi orientale. Notele sale depășesc obiectivul limitat al unor însemnări geografice și oferă date unice despre istoria și oamenii acelor zone. T. S. Bayer, profesor german la recent înființata Academie Imperială de Științe din Sankt Petersburg, reia informațiile lui Cantemir despre fortificațiile caucaziene, într-un material savant care contribuie la diseminarea cercetărilor Principelui în lumea științifică europeană.

Cuvinte-cheie: *Dimitrie Cantemir, civilizații islamice, limbi orientale, fortificații caucaziene.*

Pe fondul slăbirii autorității persane și al creșterii influenței otomane în zona Caucazului, în mai-noiembrie 1722, țarul Petru cel Mare inițiază o campanie militară atât pe apă, cât și pe uscat. Pe apă, rușii au ajuns până la Marea Caspică și Astrahan, iar pe uscat, până în Daghestan. (Eșanu 2021, 33)

Străduindu-se să consolideze poziția Rusiei în Caucaz, împăratul rezolva o serie întreagă de probleme strategice. Pe de o parte, Rusia preîntâmpina extinderea influenței Imperiului Otoman în această regiune, asigurându-și, totodată, securitatea frontierelor sud-estice, dar, în același timp, își întărea rolul de protector al popoarelor ortodoxe din Caucaz. Pe de altă parte, alipirea teritoriilor din vecinătatea Mării Caspice îi dădea Rusiei posibilitatea de a controla comerțul de tranzit între țările Orientului Mijlociu și Europa, dar și de a-și asigura cu materie primă industria manufacturieră, aflată în plină dezvoltare. (Țvircun 2017, 182)

Deși campania persană a țarului a fost descrisă în literatura de specialitate, rolul expertului său în limbi și civilizații orientale, prințul Dimitrie Cantemir, nu a fost studiat în detaliu. Născut în Moldova în 1673, fiul domnitorului Constantin Cantemir, Dimitrie a fost trimis la Constantinopol, unde a trăit aproximativ 20 de ani, cu scurte întoarceri în țara natală. În 1710-1711, a fost numit de sultan, domnitor al Moldovei pentru a doua oară. Timp de zece luni, a depus eforturi pentru a aplica principiile monarhului iluminat, pe care le va expune în lucrarea *Descriptio Moldaviae*. Domnia s-a încheiat după războiul ruso-turc, când Cantemir, care a participat la conflict ca aliat al țarului Petru cel Mare, a fost nevoit să părăsească pentru totdeauna Moldova. În perioada petrecută în Imperiul Țarist (1711-1723), preocupările culturale ale lui Cantemir au acoperit diverse domenii, precum cele de istorie națională, orientalism, religie, filozofie, educație.

Istoricul Andrei Eșanu a arătat că în corespondența lui Cantemir și în jurnalul secretarului său particular, Ivan Ilinski, *Notationes quotidianae*, sunt prezentate etapele campaniei persane, de la Petersburg și Moscova până la Astrahan și Caucaz și retur. (Eșanu 2021, 34)

În cadrul acestei campanii, prințul Dimitrie Cantemir a fost implicat pentru expertiza sa lingvistică și istorică în ceea ce privește limbile orientale și Imperiul Otoman. În ianuarie 1721, a fost numit consilier particular al țarului, pe probleme orientale. La comanda acestuia, trecând peste opoziția Sinodului Bisericii Ruse, în decembrie 1722, la Sankt-Petersburg, se publicase lucrarea lui Cantemir *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, pe care Petru cel Mare o considera necesară armatei în campania de la Marea Caspică. (Eșanu 2021, 37) Într-un raport al Guvernatorul general al Kievului I.Yu. Trubetskoy către Colegiul de Stat de Afaceri Externe, este consemnat că Dimitrie Cantemir a primit ca sarcini, colectarea și transmiterea de informații secrete, precum și recrutarea de agenți secreți care să fie trimiși în Polonia, Moldova și Istanbul. Va pune bazele unei rețele ample de informatori, pe care Trubetskoy o va folosi și în anii de după campania persană. (Eșanu 2021, 41-42)

Cantemir a alcătuit și un grup de interpreți, experți în limbile persană, turcă, arabă, rukum, siyak, militinsky, armeană, circasiană, tătară, kizilbaş, abază. (Eșanu 2021, 44; Țvircun 2017, 184)

Se făceau pregătiri pentru distribuirea apelurilor manifestului țarului către popoarele din regiunea caucaziano-persană, care urmau să fie publicate într-o tipografie mobilă, de campanie.

„Manifestului lui Petru I către popoarele Caucazului și Persiei” în limba rusă a ajuns la Astrahan la 15 iunie 1722. Imediat după sosirea sa, prințul a început să îl traducă în tătară, turcă și persană. Documentul a fost publicat într-un tiraj de 5000 de exemplare, cu scopul de a informa populațiile din regiunea Caucaz despre motivele și scopurile realizării acelei campanii de către împăratul rus. (Țvircun 2017, 187) În perioada petrecută în regiunea Caucazului, Cantemir a făcut întotdeauna observații asupra oamenilor care locuiesc acolo și măsurători, cum ar fi distanța de la o așezare la alta, rezumând, de asemenea, „pe mare și pe coasta caucaziană a Mării Caspice a folosit instrumente științifice pentru a determina coordonatele geografice ale locației”. (Eșanu 2021, 65)

În tot timpul călătoriei spre Derbent, pe Volga și pe Marea Caspică, el a ținut un jurnal de însemnări, a studiat monumente arheologice, a cules materiale cu caracter istoric despre tradițiile și obiceiurile popoarelor din zonă. (Țvircun 2017, 194)

O parte din notele sale asupra zidului construit în Caucaz și asupra arhitecturii și inscripțiilor din acele locuri au fost publicate sub titlul *De muro Caucaseo*, de către T. S. Bayer¹, în 1728, în *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae, Tom I*, Sankt Petersburg.

T. S. Bayer primise dosarele lui Cantemir de la fiul său, Antioh, un poet important al literaturii ruse. Informația a fost completată, după cum a consemnat sinologul german, cu ajutorul unui alt fiu al lui Cantemir, Constantin, care îl însoțise în expediție. Hărțile, detaliile arheologice și însemnările realizate de Cantemir asupra zonei Caucazului au fost grupate sub titlul *Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaedae et excerpta e autographo descripta*. Manuscrisul are 54 de pagini și este acum păstrat în Arhivele Institutului de Studii Orientale al Academiei Ruse de Științe, Sankt Petersburg (Eșanu 2010, 144). După Bayer, contribuția lui Cantemir la cercetarea inscripțiilor din Derbend va fi semnalată în termeni elogioși de

---

¹ T. S. Bayer, născut în Königsberg, în 1694, a fost profesor de anticități grecești și romane la Academia de Științe din Petersburg, în perioada 1726-1738 (Pippidi 1996: 38). A fost preocupat de istoria populațiilor scitice și caucaziene, de cea a popoarelor din Mesopotamia și Europa de Est „în vremea expansiunii slavilor”, a fost un apreciat sinolog și sanscritolog, a fost interesat de limba tungușilor, a calmucilor și a kirghizilor, „punând astfel bazele orientalisticii în Rusia” (Pippidi 1996: 39). T. S. Bayer este editorul unei versiuni a lucrării *Vita Constantini Cantemyrii* și autorul unei monografii a prințului Dimitrie Cantemir, publicată Moscova, în 1783, și care cuprinde informații preluate din jurnalul lui Ivan Ilinski. (Eșanu 2021: 36)

Ch. Fraehn, în studiul său „Die Inschriften von Derbend” *St.-Petersburgischen Zeitung*, 1828, reluat în 1848. Fraehn, numit director al Muzeului Asiatic în 1815, a avut șansa de a studia schițele inedite ale lui Cantemir. O copie realizată de istoricul român Grigore Tocilescu în 1877 se păstrează în fondurile Bibliotecii Academiei Române (Ms. Lat. 76, 409-439). Textele și desenele au fost publicate, fără traducere în limba română, în 1883: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*. Tom VII: *Vita Constantini Cantemyrii Cognomento Senis, Moldaviae Principis; Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri variae schedae et excerpta e autographo descrita*, Publicate după manuscrisele din Biblioteca Muzeului Asiatic din S[ank]t Petesburg, București, Tipografia Academiei Române. În 2018, lucrările „orientale” ale lui Dimitrie Cantemir au fost publicate în ediție bilingvă, într-un singur volum: cele două variante ale operei *Curanus în editio princeps, Collectanea Orientalia, De muro Caucaseo*.

Collectanea Orientalia și *De muro Caucaseo* în au originea în observațiile științifice făcute de Cantemir în timpul expediției din Caucaz și au fost sintetizate de Bayer.

În *Collectanea Orientalia*, după o introducere referitoare la viața și operele lui Cantemir, în partea a doua, sunt prezentate informații preluate „e Demetrii Cantemiri Principis Moldaviae schedis autographis”. Cu ajutorul surselor istorice atribuite lui Avab Akrasz, care a tradus informații despre istoria popoarelor din Dagestan, din scrieri arabe și persane, în turcă, Cantemir prezintă pe scurt o parte din sistemul de fortificații caucaziene, ridicate de către regele sasanid Cubad (Cyrus), adică Kavad I (473-531).

Collectanea Orientalia și *De muro Caucaseo* sunt surse care se completează reciproc. În a doua lucrare, editorul, T. S. Bayer, menționează *inaccessa Caucasi iuga, communita castellis et muro, ut adparebat, firmissimo*. Curiozitatea omului de știință, dublată de curajul principelui îl face pe Cantemir să ceară voie de la țarul Petru să cerceteze împrejurimile cetății Derbend. În *De muro Caucaseo*, sunt prezentate informații privind pregătirea expediției, entuziasmul cu care țarul îi acordă permisiunea, precum și de o gardă de 20 de pedestrași:

Collaudatus ab Imperatore, cum viginti admodum dimachis murum, qua potest, obit, tractum eius, divergia, propugnacula et vicinia muri describit, viam metitur.
(*De muro Caucaseo* 2018, 1118)

În *Collectanea Orientalia*, „monumentele descrise de Dimitrie Cantemir sunt moscheile, mormintele, palatele, cu reproducerea inscripțiilor și a figurilor alegorice în desen, precum și cateva planuri de localități. În genere, cele mai multe însemnări arheologice se referă la orașul Derbend.” (Panaitescu 1958, 223) Acesta s-a predat de bunăvoie, după care timp de trei zile (23-25 august), Cantemir, însoțindu-l pe țar, a vizitat „citadela și cetatea, palatul *naibului*, monumente antice și alte locuri interesante.” Peste câteva zile, vremea rea a provocat mari pagube flotei rusești, între care scufundarea corăbiei în care se aflau manuscrise ale „cărții dedicate

istoriei și religiei mahometane, scrisorile și însemnările lui de călătorie” (Țviruncu 2017, 192)

Informațiile istorice sunt dublate de cele legendare, astfel că regele sasanid, dorind să protejeze regatul de pericolul turcic, începe construcția zidului la îndemnul arhanghelului Gabriel, pe vestigiile vechiului zid ridicat de Alexandru cel Mare. În *Curanus* și în versiunea sa rusească, *Sistemul religiei muhammedane*, autorul menționează acest zid construit de Alexandru cel Mare și arată în manieră indirectă, importanța acestuia. Conform credințelor islamice, zidul a fost construit de Alexandru cu ajutor divin, contra unei populații stranii, umanoide și canibale, care, dacă ar fi depășit zona caucaziană, ar fi devorat întreaga umanitate:

Tandem, Deo adstante, eam proelio vicisse et extra montes Kafkaf (h(oc) e(st) Caucassius) repulisse, ibique, firmo muro, non lapideo, sed aeneo eam clausisse, nec postea posse inde exire circa mundi finem. (*Curanus* 2018, 220; cf. *Sistemul* 1987, 135)

Superstițiile sunt în concordanță cu realitatea istorică, deoarece scopul zidului era într-adevăr să închidă trecerea dintre Marea Caspică și Caucaz și să împiedice invaziile asiatice în Europa. (Lemny 2013, 221)

Credințele musulmane nu își au locul în *Collectanea orientalia*, lucrare cu caracter geografic. Cantemir menționează aici și un al doilea zid, construit dinspre mare înapoi spre cetatea Tibriseran, numit astăzi Dagħ Bary (tc. *dağ* ‘munte’ și pers. *bāru* ‘barieră, zid’, lit. „Muntele Zid”). Acest zid „se întinde dinspre turnul din colțul de sud-vest al cetății spre munți, pe mai mulți kilometri și are numeroase fortărețe și turnuri” (Gadžiev, 2017).

Complexul sistem de fortificații cu scop defensiv a fost conceput de regele Kubad, prin refacerea zidului deja existent și construirea altuia nou:

Finito igitur utroque urbis muro, et cum totum eius regnum postea ab invasionibus Hakani liberum atque quietum esset, admodum est gavisus, siquidem ipsam muri sui portam, si centum ex suis militibus custodirent, centum millia hostium urbi nocere quicquam non poterant, quare provinciae Armeniae et Midiae deinceps tranquillae manebant et absque ullo documento vivebant. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1050)

Activitatea acestuia a fost continuată de fiul său, celebrul Naszrevan sau Nuszrevan, a cărui activitate intensă în construirea de cetăți este descrisă de Cantemir. Într-o primă etapă, sunt menționate șase cetăți, al căror scop era protejarea cetății Bender: *omnes has urbes Naszrevan condidit, ut urbem Bender ab incursionibus infidelium Hyrrorum defenderet*; în etapa ulterioară, după cucerirea acestora, sunt menționate *plurimas urbes*, pentru care regele a făcut acțiuni de colonizare și reforme administrative.

În *Collectanea Orientalia*, după ce prezintă istoria locurilor, autorul face o scurtă descriere a regiunilor (*Regiones quae ab Baku circa littus Caspium usque ad Czircassos extenduntur*), a râurilor (*flumina*), a cetății Derbend (*Notanda circa urbem*) – cea mai extinsă parte a lucrării; apoi descrie templul lui Muhammed (*Descriptio templi Muhammed in Derbend*) și încheie cu un set de desene despre zona râului Uczy, coasta caspică și câteva inscripții. Unele toponime sau noțiuni specifice locului sunt oferite în original arab, cu transliterare și traducere în limba latină:

Deszti Capezak تا كوه سمندر , Semender (qui hodie vocatur Tarchu اندری Indri et Belih (qui hodie est Cuderi) et Ihran (qui hodie dicitur principatus Kialbach) et dominium Parai Murer et magnum Macrer et Czeulad, qui postea fuit appellatus حوالاد تا تار شهری ‘Tatar Szehri’ (h(aec) e(st) „urbs Tartarorum“). (*Collectanea Orientalia* 2018, 1052)

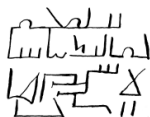
Sedd (سد), h(oc) e(st) „obstacula” firmissima condidisse... (*Collectanea Orientalia* 2018, 1054)

Uneori sunt inserate comentarii de natură autobiografică, ceea ce conferă un impact emoțional asupra unor eventuali cititori care cunosc pentru prima dată un teritoriu enigmatic prin populații, limbi, culturi. Cantemir consemnează pericolul generat de forța vânturilor, la confluența dintre râul Bugam și Marea Caspică:

Quando vero ventus flat orientalis, fluctuum spumae et excessus maris, inde transitum reddit difficilem, prout et nobis in reditu contigit, quare coacti fuimus pontes struere, atque ita transire. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1062)

Printre cele mai valoroase informații culese de Cantemir din zona derbentină se află inscripțiile prezente pe ziduri, pe monumente fie pe diverse obiecte: *Signa antiqua hieroglyphica et alia scripta Oguziana, quae in muro urbis et monumentis sunt observata*. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1064). Cantemir demonstrează cunoașterea celor două variante timpurii ale alfabetului arab, kufic și neskhy, pentru care oferă varianta arabă contemporană. Prima inscripție cu caractere cufice, „kiofi”, reprezintă un epitaf pe un monument atribuit unui fiu de rege, rămas indescifrabil: *Extat et epitaphium eius in grandissimo lapide inscriptum. Sed cum essent litterae ‘Kiofi’ dictae, neque ego illas legere potui, neque ex indigenis, qui illas legere posset, inveni.*) (*Collectanea Orientalia* 2018, 1066) Reținem din această consemnare, faptul că prințul făcuse investigații între localnici, în căutarea unui cunoscător al acestor caractere. Probabil că inscripția era greu lizibilă, deoarece Cantemir va descoperi o alta cu litere kufice, pe al paisprezecelea turn al părții de nord a zidului caucazian. Pe aceasta o va copia și îi va reda echivalentul în alfabetul arab contemporan:

3. In decima quarta turri eiusdem septemtrionalis muri clare videbantur Kiofi characteres, quae hodie tam Arabibus, quam aliis Muhammedanis nationibus ignoti manent. Erant vero huiusmodi:

6: 163¹, i(d) e(st):

الحج
لله رب العالمين
لا شريك له

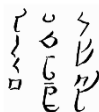
Pe pragul porții numite Dzedri (*Collectanea Orientalia* 2018, 1068), Cantemir descoperă o inscripție redactată cu alfabetul neskhi „neschy”, cealaltă ramură principală a alfabetului arab primar, alături de cel kufic:

1. In limine portae quae vocatur Dzedri Arabicis literis, quae vocantur 'Neschy' scribitur ita

داود اميد شفاغت محمد يعقوب
سنة ١٨٠١

Un al treilea tip de alfabet este înregistrat în zona în care fusese descoperită inscripția cu litere kufice. Cantemir consideră că este o scriere verticală, o compară cu cea chineză sub aspect formal și o consideră mai veche decât cea arabă (*Collectanea Orientalia* 2018, 1070):

2. Ab hac porta in muro septemtrionali, ad decimanam et primam turrim, versus mare descendendo, visantur characteres² qui neque Kiofi, neque Arabici, sed potius antiquitatis quaedam signa hieroglyphica indi/cantur esse: et quidem, qua series literarum, non ut Arabibus, sed Europaeis solitum est, ad dextram aut sinistram partem extenditur, sed ut Chinesium desuper ad inum demittitur. Ita

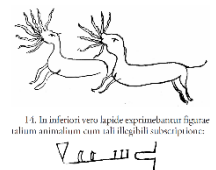
A O altă descoperire privește niște semne care par hieroglife (*hieroglyphicae adparent sculpturae*, see *Collectanea Orientalia* 2018, 1076) și pe care Cantemir le compară cu *tamga* tătare.

Collectanea Orientalia 2018, 1078

Aceste *tamga* sunt sigilii inscripționate cu diverse semne, ca o marcă a proprietății (Baski 2003, 39). Este foarte posibil ca Dimitrie Cantemir să aibă dreptate, astfel încât semnele pe care nu le putuse interpreta să fie și ele sigilii de acest tip.

Asemenea însemne sunt înregistrate și sub niște desene care par să reprezinte animale care aruncă flăcări pe gură. Din nou Cantemir notează că nu le poate descifra (*illegibili subscriptione* see *Collectanea Orientalia* 2018, 1080):

Alte însemne din aceeași serie sunt descoperite pe peretele vestic al fortăreței din Derbend:

O altă inscripție sesizată pe al patrulea turn din nord la o înălțime de 3, 5 metri (*duas orgyas*) cuprinde câteva litere pe care Cantemir le interpretează drept posibile majuscule grecești:

O altă inscripție cu caractere posibil grecești (*ut videtur Graecas*) este descoperită în apropierea unei inscripții imposibil de descifrat:

ΗΥΖ

Tot acolo se mai află o inscripție pe care Cantemir nu a transcris-o, din descrierea căreia deducem că a fost redactată cu alfabet arab:

In altero lapide litteris notabatur annus a Muhammede 110, quod est 115 (facta Chr(isti) 733), at currens annus Hegyrae est 1135, ex quibus detractis superioribus,

restant 1020 anni lunares a quo inscriptus est hic annus. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1080)

Cea mai numeroasă categorie de inscripții este aceea în limba arabă. Unele sunt direct traduse și interpretate, precum cele referitoare la anii de construire sau refacere, consemnați pe ziduri:

Post conditam a Cubado urbem, anno Christi centesimo decimo restauratam narrant in urbis muro in lapide quodam legi a centesimum decimum quintum Arabicis cifris in 110. Iterum restaurata fuit anno Hegirae septingentesimo septuagesimo, qui annus est scriptus supra portam portarum Kyrclar. (*Collectanea Orientalia* 2018, 2085)

Pentru cele mai multe, Cantemir copiază textul arab pe care nu întotdeauna îl traduce. Inconstanța acestei situații arată că probabil unele texte au fost traduse pe loc, iar altele urmau să fie traduse în varianta finală a documentului.

Cu o extremă atenție la detalii privitoare la dimensiuni, Cantemir descrie templul lui Muhammed din Derbend, în ultima secțiune a schițelor sale. Sunt de remarcat aici cunoștințele de arhitectură orientală de inspirație islamică, ale autorului. Își organizează informația legată de templu, pe 16 puncte care cuprind diverse aspecte tehnice. La punctul 13 este consemnat detaliul arhitectonic *mihrast*, o scobitură în mijlocul altarului, pe peretele estic, prin care credincioșii privesc în timp ce se roagă:

In medio altaris, in pariete meridionali est concavitas quam illi vocant 'Mihrast', signum quod in illam partem debent adspicere cum orant. (*Collectanea Orientalia* 2018, 1100)

Este interesat în principal de două aspecte ale artei islamice, reflectate în arhitectură: caligrafia arabă și motivele geometrice. Nu face observații legate de motivele vegetale caracteristice (Oweis 2002, 19). Uneori Cantemir scrie în grabă, alături cuvinte rămase un mister pentru traducători. La ultimul punct al descrierii templului, el notează: *Craticula in fenestris sunt ex latere in modum sevum memi, fanq*. Cu ajutorul profesorului Ahmed Yenikale, expert în turcologie, termenul *sevum* a fost identificat drept un cuvânt persan, cu sensul *al treilea*. *Memi* se referă la litera arabă *mim* și *fanq* la o monedă rotundă, metalică, a cărei denumire este de asemenea de origine persană (*Collectanea Orientalia* 2018, notes 2, 3, 4). Așadar, proporțiile geometrice ale literelor arabe sunt utilizate pentru modelul gratiilor din bare de metal, în forma litere *m*.

Din felul în care Cantemir își notează informațiile esențiale, reiese intenția sa de a-și extinde și aprofunda cercetările. Există un întreg capitol intitulat *Notanda super urbem*, care cuprinde o listă de subiecte pe care Cantemir își propune să le studieze:

Maris Caspii situatio, natura et furor describendum (Collectanea Orientalia 2018, 1062); Populi Derbendiensis natura, civilitas et aliae eius circumstantiae describendae. Structurae dzamiorum domorumque et platearum aquaeductuum, kervansarayorum etc. (Collectanea Orientalia 2018, 1064).

O bună interpretare a acestor notițe cantemiriene reclamă cunoașterea limbilor latină, greacă, arabă, persană. Observațiile sale, chiar dacă sunt schițate, uneori neterminate, indică o latură mai puțin studiată a personalității lui Dimitrie Cantemir, faimos îndeosebi ca istoric și, în literatura română, și ca romancier. Cantemir cunoaște tipurile primitive de alfabet arab, știe mai multe limbi orientale, are cunoștințe geografice, etnografice, lingvistice, de civilizație orientală, de o complexitate nemaîntâlnită în epoca sa. Așa se explică admirația pe care orientaliștii de la Muzeul Asiatic din Sankt Petersburg i-au arătat-o în scrierile lor.

Bibliografie

Surse primare

- Cantemir, Dimitrie. 1987. *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, Colecția *Opere complete*, Vol. VIII, Tom II. Traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Virgil Căndea, Text rus îngrijit de Anca Irina Ionescu, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Cantemir, Dimitrie. 2018. *Curanus; Collectanea Orientalia; De muro Caucaseo*, Colecția *Opere fundamentale*. Editarea textului latinesc, aparat critic și indici de Florentina Nicolae. Traducerea din limba latină de Ioana Costa, Academia Română, București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române.

Surse secundare

- Baski, Imre. 2003. *Tamgas and Names. A Contribution to the Tatar Ethnogenesis*, in Tahsin Gemil (coord.) *Tătarii în istorie și în lume*, București: Kriterion, p. 39-66. https://www.academia.edu/20842554/Tamgas_and_Names_A_Contribution_to_the_Tatar_Ethnogenesis
- Eșanu, Andrei. 2010. *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, Chișinău, Pontos.
- Eșanu, Andrei și Valentina Eșanu. 2021, *Димитриу Кантемир в Персидском походе Петра I-го (1722-1723)*, în *Cantemiriana. Noi contribuții*, Chișinău: Lexon-Prim.
- Fraehn, Christian Martin, 1828. *Die Inschriften von Derbend*, in *St.-Petersburgischen Zeitung*, 21, 255-256, resumed in 1848. <https://www.difmoe.eu/view/uuid:99ef0a41-6d0e-4f23-8e0c-90e4a1d24951?page=uuid:cb616c2c-9ef5-4fb9-b63a-fa9e6458679a>
- Gadjiev, Murtazali. 2017. *Dagh Bary*, in *Encyclopædia Iranica*, online edition. <http://www.iranicaonline.org/articles/dagh-bary>
- Lemny Ștefan. 2013. *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiere din secolul al XVIII-lea*, Prefață de Emmanuel Le Roy Ladurie, Traducere de Magda Jeanrenaud, Iași: Polirom.
- Oweis, Faye S. 2002. *Islamic Art as an Educational Tool about the Teaching of Islam*, in *Art Education*, Vol. 55, No. 2, One World, March, p. 18-24. <https://www.jstor.org/stable/3193986>
- Panaitescu, P. P. 1958. *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București: Editura Academiei Române.
- Pippidi, Andrei, 1996. *Introducere la Dimitrie Cantemir, Vita Constantin Cantemirii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*. Cuvânt înainte de acad. Virgil Căndea, Studiu introductiv de Andrei Pippidi, Ediție critică, traducere și anexe de Dan Slușanschi și Ilieș Câmpeanu, Note și comentarii de Andrei Pippidi, Indici de Ilieș Câmpeanu, București: Editura Academiei Române, p. 7-58.

Țvircun, Victor, 2017. *Dimitrie Cantemir – Repere biografice*, București / Brăila: Editura Academiei Române / Editura Istros a Muzeului Brăilei.